

DIABET — BƏŞƏRİYYƏT ÜÇÜN QLOBAŁ TƏHLÜKƏ VƏ ONUN SOSIAL-TİBBİ ÖLÇÜLƏRİ

Ardı. Əvvəli bax №45.

Diabetin yaranması müxtəlif amillərin birləşməsi nəticəsində baş verir. I tip diabet adətən autoimmun proseslərin nəticəsi olaraq inkişaf edir; immun sistemi mədəli vəziyyətdə insulin ifraz edən beta hüceyrələrin zədələyərək və ya proses irsi meyl ilə birləşir. II tip diabet isə genetik meyl ilə pilyanma, qeyri-sağlam qidalanma, stress və hərəkətsiz həyat tərzinə birgə təsirləndirən yaranır. Pilyanma, qeyri-sağlam qidalanma, stress və hərəkətsiz həyat tərzii II tip diabetin əsas risk amillərindəndir.

Yaş və cinsiyyət də xəstəliyin inkişafında rol oynayır. I tip diabet daha çox uşaq və yeniyetmələrdə, II tip isə 40 yaşdan sonra müşahidə edilir. Hazırda diabet xəstələrinin böyük əksəriyyəti 40–59 yaş aralığında olan şəxslərdir. Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanı diaqnoz qoyulmamış diabet hallarının da əhəmiyyətli pəyi mövcuddur, yeni bir çox insan xəstə olduğunu bilmədən yaşayır. Bu da, öz növbəsində xəstəliyin gəz mərhələdə aşkarlanmasına və ağır fəsadların yaranmasına səbəb olur.

Hamiləlik dövründə artan insulin müqaviməti bəzi qadınlarda gestasiya diabetinə səbəb olur. Yüksək qan təzyiqi, lipid pozğunluğu və xroniki pankreatit də əlavə risklər yaradır. Buna görə, xüsusi risk qrupuna daxil olan şəxslərin qan şəkəri səviyyəsini mütləq yoxlamağa tövsiyə olunur.

Yerli arxivlərdə göstərir ki, Azərbaycanda pilyanma və qeyri-sağlam qidalanma əsas risk faktorlarından biridir. Əhəmiyyətli artan orta yaş və şəhər həyatı tərzii isə II tip diabetin yayılmasını sürətləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu faktorlar bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdə olur və genetik meyl ilə qeyri-sağlam həyat tərzii birləşdikdə II tip diabetin inkişaf riski əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir.

Diabet insülinə asılıdır. Tanıq olan xəstəliklərdən biridir. Şəkəri diabet qadın zamanından məlumdur. Başarıyla diaqnoz haqqında 3,5 min ilidir ki, məlumdur. Latın dilindən tərcümədə «diabet» bəl kimi irsi mənəviyən olur. Bu xəstəliyi təsvir edən ilk traktat qədim misirlilərin tibbi ensiklopediyası olan Misir papirusu Ebers taxminən eramızdan əvvəl 1500-cü ilə aiddir.

Bu papiruslarda şəkəri diabetin simptomlarına bənzər hallar təsvir olunmuşdur — xüsusi də siydin həddindən artıq və şirin olması. Hindistan və Çin mənbələrində də oşqar müşahidələrə rast gəlinir. Qədim hind və çin həkimləri xəstənin siydinə yığılan qarışqalan müşahidə edərək bu halı «şirin siydə xəstəliyi» kimi qeyd etmişdirlər. Qədim Misirdə bu xəstəlik «siddikə bəl kimi şirəlik» kimi təsvir edilirdi.

Qədim Yunanıstanın və Romanın məşhur həkimləri bu şirli xəstəlik haqqında yorulmadan düşüncələr qədirmişdirlər. Qədim yunan həkimləri Aretay Kapadokiyalı (təxminən e.ə. II əsr)

Dobson bu xəstəliklə bağlı aşarında aparacaq xəstənin siydində şəkər aşkar etmiş və bu xəstəlik müasir adını almışdır. Daha sonra, Almaniyalı həkim Cozef fon Merinq 1889-cu ildə Strasburq Universitetində işləyən fizioloq Oskar Min-kovski ilə birlikdə mədəaltı vəzin funksiyalarından birinin qan şəkəri-ni səviyyəsinə nəzarət edən hormon olan insulinin ihsəsi olduğunu kəşf etmişdirlər. Onlar eksperimental olaraq sübut etmişdirlər ki, mədəaltı vəzi xəstəlikdə idə şəkəri diabet yaranır. 1900-cü ildə rus patoloq Leonid Sobolev uzun arastırmalardan sonra sübut etmişdirlər ki, mədəaltı vəzidə kiçik hüceyrə qrupları antiidiabetik maddə ihsəsi edir. 1916-cı ildə ingilis fizioloq Edvard Şarpey-Safer bu hipotetik maddəyə «insulin» adını vermişdir.

Yeni dövrə, xüsusən XVIII—XIX əsrlərdə Avropa həkimləri diabetin başda qələuzanan parçalanması ilə bağlı olduğunu anlamğa başlamışdılar. İnsulin o vaxt heç kimə məlum olmayan tələbə Paul Langerhans tərəfindən 1869-cu ildə mədəaltı vəzi öyrənərək təsadüfən kəşf edilmişdir və əvvəlcə diabetin müalicəsi üçün bir vasitə deyildi. O, mədəaltı vəzi xüsusi hüceyrə qrupları (sonradan onun şərəfinə «Langerhans adacığı» adlanır) qanda qələuzanı lazımı şəkildə parçalayan fermentin eməli gəldiyi toxumaları müayyan etmişdir, lakin o zaman bu hüceyrələrin rolu hələ məlum deyildi.

Bu xəstəliyi qarşı mübarizədə bütün ölkələrin səylərinin birləşdirilməsinin aktuallığı BMT Baş Assambleyasının şəkəri diabet problemi dair 2006-cı il 10 dekabr tarixli 61/225 nömrəli Qətnaməsində təsbit edilmişdir. Bu sənədə şəkəri diabetin təkcə insanların rifahı üçün deyil, həm də ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafı üçün ciddi təhlükə olduğu bildirilir. Qətnamədə qeyd edilirdi ki,

20 il əvvəl, yəni 1986-cı ildə diabet xəstələrinin sayı 30 milyon keçmişdir. Artıq 2006-cı ildə şəhərdə 246 milyon diabet xəstəsi var. Bu xəstəliyin artım tempi nəzərə alaraq, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının müvəssisələri 2030-cu ilə qədər diabet xəstələrinin sayının 1,5 dəfə artaraq 380 milyon nəfərə çatacağı, proqnozlaşdırılır. Beynəlxalq Diabet Federasiyasının (IDF) məlumatına görə, dünyada hər gün 200 uşağda II tip diabet inkişaf edir ki, bu da pilyanma, həddindən artıq yemək və oturaq həyat tərzii ilə əlaqələndirilir. Məlumdur ki, uşağlaşma inkişaf edən diabet insanın orta ömür müddətini 10-20 il azaldır.

Qətnamədə qeyd edilir ki, Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının məlumatına görə, dünyada hər 10 sənayedir bir diabet xəstəsi olur və hər il 1 milyondan çox xəstə dünyasını dəyişir. Hər il 1 milyondan çox aşıq oturmaq əməliyyatına həyata keçirilir, 300 000-dən çox xəstə qırma qəbulyatını tamamilə itirir və təxmi-

nən 500 000 xəstədə xroniki böyrək çatışmazlığı inkişaf edir ki, bu da bəhali həmədializ müalicəsi və böyrək köçürməsinə tələb edir.

Hər il noyabrın 14-də Ümumdünya Diabet Günü qeyd olunur. Onun məqsədi diabet haqqında global məlumatlılığı artırmaqdır — dünyada artan insidentlər və diabetin qarşısının alınmasında ibarət. BMT Baş Assambleyasının şəkəri diabet probleminə dair məlum Qətnaməsində Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında 14 noyabr Ümumdünya Diabet Günü kimi təyin etmək və 2007-ci ildən başlayaraq bu günü hər il qeyd etmək qərarı alınmışdır. Əslində bu tarix təsadüfən seçilmişdir — kanadalı həkim və fizioloq Frederik Bantinq bu gün anadan olmuşdur. O, Con Makleod və Çarlz Bestlə birlikdə insulini kəşf etmiş, ki fərqli tip diabetin müvəddüldüyü fərqləndirməyə başlamış, onu öz üzərində sınaqdan keçirmiş və buna görə 1923-cü ildə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür. Onlar patentini bir dollara Toronto Universitetinə satmışdır və nəticədə dünyada bütün diabet xəstələri bu təhlükəli baladan xilas olmuşlar.

Diabetin tibbi təsviri qədim misir papiruslarından başlayaraq Yunan, Çin və Hind mənbələrində öz əksini tapmışdır. Azərbaycan və Qafqaz regionunda bu xəstəliyin təsəvviri XIX-XX əsrlərə təsadüf edir.

1930-1950-ci illərdə Bakı, Gəncə və Naxçıvan şəhərlərində fəaliyyət göstərən klinikalarda ilk endokrinoloji şöbələr yaradılmışdır. Eyni zamanda, SSRİ-nin Tibbi Elmlər Akademiyasının tövsiyələri əsasında Azərbaycanda da insulini müalicə və pəhriz terapiyası üzrə standartlar təbiiq edilirdi.

Sovet dövründə həkimlər daha çox I tip diabetin uşaq və yeniyetmələrdə rast gəldiyini müşahidə edirdilər. Müalicə əsasən insulini inyeksiyalar və pəhriz tənzimləməsi üzərində qurulurdu. Regionda laborator tədqiqatlar, qan şəkəri ölçülməsi və xəstəliyin sim-

Respublika Endokrinoloji Dispanseri fəaliyyətə başladı və bu müəssisə uzun illər ərzində diabet və digər endokrin xəstəliklərin mərkəzləşdirilmiş qeydiyyatını apararaq əsas elmi-praktik baza rolunu oynadı. 1980-ci illərdə respublikada endokrinoloji dispanser şöbəsinin formalaşması və regionlarda müvafiq xəstələrin alması prosesi başlandı. Həmin dövrdə diabet xəstələrinin müntəzəm qeydiyyatı, insulini təminatı və pəhriz nəzarəti sistemləşdirildi, yerli bəl müəssisələrində laborator diaqnostika imkanları genişləndirildi.

1980-ci illərin ortalarında SSRİ-nin dağılması ilə əlaqədar olaraq, səhiyyə sistemində inzibati və maddi çətinliklər yaranmışdır. Bu, diabet xəstələrinin qeydiyyatına və insulini təminatına da təsirli olmuşdur. Lakin 1990-cı illərin ortalarında elbəran müstəqil Azərbaycan dövləti diabetli mübarizəni prioritet sahələrdən biri kimi müəyyənləşdirdi.

2000-ci illərdən etibarən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının tövsiyəsinə uyğun milli protokol hazırlanmışdır, insulini və qlükoza monitorinq sistemləri yenilənmişdir.

2010-cu ildən etibarən ölkədə elektron qeydiyyat sisteminin tətbiqi, regionlarda endokrinoloji mərkəzlərin yaradılması, dövlət hesabına insulini təminatının genişləndirilməsi bu istiqamətdə əsas mərhələlərdən oldu. Çox vaxt xəstəliyin ilk əlamətlərinin başlanmasından diaqnozunu qoyulmasına qədər illər çəke bilər. Amma xəstəlik uzun müddət sakit gəzə bilər, diaqnoz gəz qoyulduqda isə dərzi orqanlara ciddi ziyan verir, korluğa, qan dövranı problemlərinə və hətta qan laxtalanmasında eməli gəlməsinə görə ağırlaşdırırla atrofya və qanqrenaya (amputasiyaya) səbəb ola bilər. Buna görə də məkl xəstəliyi «səssiz qəz» deyilir.

Orta əsrlərdə və XIX əsrdə qəz həkimlər xəstənin əziyyəti üzəməməsi üçün ağır hallarda bələ onun ölü azalmasını amputasiya etməyi ödələrdən götürmüşdülər.

Bu lokal kontekst tarixi göstərir ki, diabet Azərbaycanda da qədim zamanlardan diqet mərkəzində olmuş, lakin onun sistemi müalicəsi və pəhriz tənzimləməsi sovet dövrü müasir dövrə təsadüf edir.

Müstəqillik dövründən sonra Azərbaycan diabetin diaqnostikası və müalicəsi beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmışdır. Bu dövrə qlükoza monitorinqi, insulini müxtəlif formaları və yeni dərman preparatları xəstəlik idarəsində tətbiq edilməyə başladı. Dövlət səviyyəsində qəbul edilən «2016-2020-ci illər üçün şəkəri diabet xəstəliyi üzrə Dövlət Proqramı» xəstələrin qeydiyyatını, dərman təminatını və məhsuldarlıqlarını işlərin sistemi halı gətirdi. Bu inkişafı xəstəliyi üzrə dərmanlaşdırma keyfiyyətini artırmağa səbəb oldu və Azərbaycanda endokrinologiyasının beynəlxalq səviyyədə tanınmasına təkan verdi. Eyni zamanda, region ölkələrində də (Gürcüstan, Ermənistan, Türkiyə, İran) müasir tibbi yanaşmaları inkişaf etdirildi və bu, statistik məlumatların müayisəsinə imkan yaradı. Mütəxəssislər respublikada daxilində, eləcə də Türkiyədə, Rusiyada və digər xarici ölkələrdə müvafiq kurslar keçmişlər.

Bu gün insulini praktik olaraq diabet xəstəsinə onun müalicə etməyə deyil, xəstəliyi unutmamağa imkan verir.

Ardı var.
Eldar ƏSGƏROV (ŞƏKİRAYOV),
hüquqşünas, Dövlət qulluğunun
baş müşaviri.